

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

KİTAP İNCELEMESİ

Adam HANIEH, Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf

Mustafa Bölükbaşı

Doktora Adayı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf [Capitalism and Class in the Gulf Arab States]

Adam HANIEH

Bahadır Ahıska ve Sevgi Doğan (Çev.), Ankara, NotaBene Yayınları, 2012, 303 sayfa.
ISBN:9786055513290

Hazırlayan: Mustafa BÖLÜKBAŞI*

Tunus'ta Aralık 2010'da genç bir seyyar satıcı olan Muhammed Buazizi'nin zabitanın mallarına el koymasını (ama daha büyük bir açıdan bakıldığında işsizlik ve hayat pahalılığını) protesto etmek için kendisini yakması ve trajik ölümü, daha sonra "Arap Baharı" olarak isimlendirilecek halk ayaklanmalarının fitilini ateşlemiştir. Tunus'ta başlayan ve devlet başkanı Zeynel Abidin Bin Ali'nin devrilmesiyle sonuçlanan olaylar kısa sürede bütün Ortadoğu ve Arap coğrafyasına yayılmış, yıkılmaz nitelikte görülen mevcut iktidarlar – az ya da çok çeşitli ölçülerde – sarsılmıştır. İsyanlar, Tunus'a ek olarak Libya ve Mısır'da iktidarların devrilmesine, Ürdün, Yemen, Kuveyt ve Umman'da hükümetlerin yenilenmesine, Bahreyn ve Irak'ta önemli çapta protestolara ve Suriye'de devam etmekte olan (ve yakın zamanda Esad'ı koltuğundan edecekmiş gibi görünen) bir iç savaşa yol açmıştır.

Bu ani değişim, araştırmacıların Ortadoğu'ya olan ilgisini artırmış ve bunun sonucunda bölgeyle ilgili yayın sayısında bir patlama yaşanmıştır. Bu çalışmalar, Ortadoğu'nun güncel durumuna yönelik önemli bir tartışma ortamı yaratmış olmakla birlikte, çoğunluğunda Arap isyanları bağlamında iki büyük problemle karşılaşmaktadır. İlk problem, çalışmaların çoğunun ana argümanlarının –en özensizinden en rafinesine kadar– ayaklanmaların kendi içsel dinamiğinden kuşku duyan, eylemlerin başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerce yönlendirildiğine, hatta düzenlendiğine vurgu yapan, dış etkenleri merkeze alan¹ bir komplo teorisinden türemesidir.² Dolayısıyla bölgedeki toplumların devlet karşısında pasif bir konumda bulunduğu varsayımı (halk kitlelerinin iktidarları devirmesine rağmen) yeniden üretilmekte, halkları harekete geçiren güç olarak dış kaynaklar gösterilmektedir. Bu yorum, Ortadoğu'yu durağan bir biçimde tasvir eden Oryantalist bakış açısıyla tam bir uyum göstermektedir. Ortadoğu toplumları söz konusu olduğunda, Bayat'ın değiştiği gibi değişim genellikle dış aktörler ile savaş ve işgalin

* Doktora Adayı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İİBF, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul. E-posta: bolukbasim@yahoo.com.

1 Bu problemin öne çıktığı rafine bir örnek için bkz. Alper Birdal ve Yiğit Günay, *Arap Baharı Al-datmacası: Ortadoğu'da Emperyalist Restorasyon*, İstanbul, Yazılıma Yayınevi, 2012. Kitap, sınıfsal temelini göz ardı etmemekle birlikte Arap ayaklanmalarını "emperyalist bir restorasyon girişimi" olarak değerlendirmektedir.

2 Uluslararası İlişkiler disiplini bağlamında komplo teorisi ve bilimsel kuram ayrımı için Türkçe literatürdeki şu önemli çalışmaya bkz. Ersel Aydınlı *et.al.*, *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları*, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2009.

etkisine bağlanmaktadır.³ Böylece kitleler pasif bir konuma itilirken sürecin başından itibaren dış unsurlarca yönlendirildiği savunulmakta, dolayısıyla meydanlara dökülen halkın taleplerine şüpheyle yaklaşılmaktadır.

Toplumsal çalkantıyı “dış mihrakların bir yönlendirmesi” olarak değerlendirme hatasına düşmeyip, uzun yıllar despotik rejimler altında ezilmiş insanların sivil hak talepleri olarak kavrayan argümanları işleyen çalışmaların temel problemi ise meseleyi bir “demokrasi talebi”ne indirgemeleridir.⁴ İsyanları başlatan kitlenin, özellikle Mısır’da homojen bir bütünlük göstermediği, yani toplumun yatay ve dikey katmanları arasında her türlü eyleminin katılımıyla oluştuğu yadsınamaz bir olgudur. Bunun yanında, kitlelerin meydanları doldurup liderleri iktidardan inmeye zorlamasının *tek* hatta başat nedeni rejimin siyaset yapma kanallarını tıkayarak muhalif politik oluşumları dışlaması⁵, fiziksel baskı uygulaması ve sivil hakları kısıtlaması değildir. Bölge devletleri tarafından uygulanan yeni liberal ekonomi politikalarının yol açtığı yoksullaşma ve gelir dağılımı uçurumu isyanların ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynamaktadır.⁶ Bu durum, siyasal alan ile iktisadi alanın nasıl iç içe geçtiğini ortaya sermektedir.

Adam Hanieh, çok az çalışmada izlenen bir yaklaşımla, Körfez ülkelerini ekonomi politik bir analizle ele alarak kapitalizmin bu ülkelerdeki seyrini Arap Sermayesi’nin oluşumu üzerinden anlatıyor. Ulusal bir ölçüğe sıkışmadan, Körfez Sermayesi’nin genel olarak tüm Ortadoğu’yu nasıl etkilediğini inceliyor.

Hanieh’in kitabı, 2009 yılında York Üniversitesi’nde tamamlamış olduğu doktora çalışmasının gözden geçirilmiş ve güncellenmiş halidir. Hanieh, orijinalinden bir yıl sonra piyasaya çıkan Türkçe baskısı için yazmış olduğu ve neredeyse ayrı bir bölüm olarak nitelenebilecek kadar uzun olan önsöze, Mısır isyanlarının ekonomi politik analizini eklemiştir. Hanieh’in Mısır’daki isyanları kapitalizmin yol açtığı daha kapsamlı sorunlar temelinde çözümlemesi, kitabın genel bakış açısı ile uyumlu gözükmektedir. Hanieh, Mısır’daki protestoların Mübarek karşıtlığına ve taleplerin de “siyasal özgürlüğe” indirgenemeyeceğini ifade etmektedir. Devletin baskıcı karakteri ekonomik krize yönelik tepkileri zor yoluyla kontrol altına almaya çalıştığından, krizin etkilerine karşı verilen mücadeleler rejimin otokratik yapısını da hedef almak zorundadır. Dolayısıyla “siyasal despotizme karşı verilen mücadele kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesi dinamikleriyle iç içe geçmiştir”.⁷

3 Bayat, Irak’ın işgalinin bu bakış açısını savunanlar için değişimin nasıl tetikleneceğine iyi bir örnek teşkil ettiğini belirtmektedir. Bkz. Asef Bayat, *Ortadoğu’da Maduniyet*, Özgür Gökmen ve Seçil Deren (çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 7.

4 Örneğin Blaydes ve Lo, Arap isyanları ışığında Ortadoğu’daki demokratikleşme imkânlarını ele aldıkları çalışmalarında, isyan dalgasını daha fazla temsiliyet talebiyle rejimin otokratik yapısına hücum eden bir hareket biçiminde tanımlamaktadır. Onlara göre esas mesele eski rejimin elitlerinin tasfiyesinin başarılabarışamayacağıdır. Bkz. Lisa Blaydes ve James Lo, “One Man, One Vote, One Time? A Model of Democratization in the Middle East”, *Journal of Theoretical Politics*, Cilt 24, No. 1, 2012, s. 110–146.

5 Ortadoğu ülkelerindeki siyasal dışlama ve vatandaşlık pratiklerindeki kısıtlamalar ve buna karşı enformel ağlar aracılığıyla örgütlenen muhalif hareketler için bkz. Diane Singerman, “The Networked World of Islamist Social Movements”, Quintan Wiktorowicz (der.), *Islamic Activism*, Bloomington, Indianan University Press, 2004, s. 143–163.

6 Yeni liberal politikaların Mısır’da yol açtığı marjinalleşme ve toplumsal dışlama için bkz. Ray Bush ve Habib Ayebe (der.), *Marginality and Exclusion in Egypt*, Londra, Zed Books, 2012.

7 Adam Hanieh, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, Bahadır Ahıska ve Sevgi Doğan (çev.), Ankara, NotaBene Yayınları, 2012, s. 15.

Hanieh'in çalışması temel olarak Körfez ülkelerindeki ve daha özelde Körfez İşbirliği Konseyi'ni (KİK) meydana getiren Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde aile tabanlı ticaret gruplarından devasa holdinglere dönüşen kapitalist sınıfın oluşum sürecini anlatmaktadır. Dolayısıyla kitap, Körfez Sermayesi'nin ya da Hanieh'in tercih ettiği biçimiyle *Khaleeji* Sermayesi'nin oluşumunu, hiyerarşik yapılanmasını ve bölge ülkeleri üzerindeki etkinliğini sermayenin uluslararasılaşması olgusu bağlamında anlamaya çabalamaktadır.

Hanieh, kuramsal çerçevesini oluştururken bölge ülkeleriyle ilgili mevcut devlet kuramlarına mesafeli yaklaşmaktadır. Örneğin, "rantiyecı devlet" yaklaşımını, bölge devletlerinin özellikle erken dönemlerini açıklamak için kullanmakla birlikte, bu yaklaşımın dayandığı devletin kapitalist sınıftan "görelı özerkliği" argümanını, devlet ve toplum arasında yanlış bir biçimde oluşturulan kategorik ayırım nedeniyle reddetmektedir. Hanieh'e göre devlet ayrı bir alan, bir "şey" ya da aktörlerin bir toplamı değildir, "devlet sınıf oluşumunun belirli bir ifadesidir".⁸ Dolayısıyla devlet ve sınıf oluşumu iç içe geçen süreçler olarak ele alınmalıdır. Hanieh, bunun yanı sıra görelı özerkliği de egemen sınıfın çıkarının bir gereği olarak kavramaktadır. Görelı özerklik, sermayenin uzun vadeli çıkarının korunması adına, kapitalist devletin bireysel sermayelerin kısa vadeli çıkarları aleyhine bir bütün olarak kapitalist sınıftan (bağımsızlaşma ya da ayrışmanın aksine) belirli bir özerkliğe sahip olmasıdır.⁹

Hanieh'e göre, Körfez bölgesinde devletin sınıf oluşumu üzerinde ikili bir etkisi vardır. Özellikle 1970'lerden itibaren millileştirme çabalarının etkisiyle petrol gelirleri devletin ve yönetici kesimlerin en önemli mali kaynağı haline gelmiştir. Bu kaynak, tüccar sınıfından gelen ya da hükümdara bağlı aile temelli gruplara yeniden yönlendirilerek üretken dolaşım, meta dolaşımı ve finans dolaşımı yoluyla yerli bir kapitalist sınıfın oluşmasına katkı sağlamaktadır. Hanieh bu ülkelerin mekânsal bir strateji üzerine kurulduğunu da ifade etmektedir. Buna göre "sınıf, mekânsal olarak geçici göçmen işçi akışı etrafında katılaş[makta] ve sınıfın sınırları vatandaşlık kurumu üzerinden belirlen[mektedir]".¹⁰ Körfez ülkelerindeki işgücünün büyük bölümünün vatandaşlığın getirdiği her türlü haktan yoksun biçimde, standartların çok altındaki koşullarda çalışmak zorunda olan geniş bir göçmen işçi grubundan oluşması, sadece bu ülkelerdeki sermayenin konumunu değil aynı zamanda küresel hiyerarşileri de işçi sınıfından gelebilecek her türlü tehdide karşı güvence altına almaktadır. Bu durum, yazının başında bahsedilen siyasal alan ile iktisadi alanın birbirinden kopuk değerlendirilemeyeceğinin çok açık bir ifadesi olarak, siyasal dışlama ile ekonomik sömürünün nasıl el ele gittiğini gözler önüne sermektedir.

Uluslararasılaşma ve finansallaşma eğilimleri, küresel kapitalizmin gelişmesinde KİK'in merkezi konumunu öne çıkarması nedeniyle kitabın temel kavramları olarak gözükmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel kapitalizmin ilerleyişini bu iki eğilimin derinleşmesi olarak okuyan Hanieh, Körfez bölgesini de bu eğilimlerle

8 Ibid, s. 50.

9 Bu görüş, devleti "ideal kolektif kapitalist" olarak değerlendiren yaklaşımla ilişkili olarak ele alınabilir. Bkz. Elmar Altvater, "Some Problems of State Interventionism", *Kapitalistate*, No. 1, 1973, s. 96-108 ve *Kapitalistate*, No. 2, 1973, s. 76-83.

10 Hanieh, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, s. 109.

ilişkilendirerek küresel dünya pazarı içerisinde konumlandırmayı denemektedir. Uluslararasılaşmayla birlikte petrol hem enerji hem de hammadde kaynağı olarak merkezi bir önem kazanmıştır. Bu da Ortadoğu'nun stratejik bakımdan ön plana çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Hanieh, derinleşen uluslararasılaşmanın bu bölgenin küresel kapitalizmle bütünleşmesine bağlı olduğunu öne sürmektedir.¹¹ Bu bağlamda, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgenin petrol üreten ülkeleri üzerindeki nüfuzuna titiz bir biçimde odaklanmaktadır.

Sermayenin uluslararasılaşması, maliyet artışlarını gündeme getirdiğinden mali süreçler de yükselişe geçmiştir. “Kredi enstrümanlarının çoğalması ve küresel olarak bütünleşmiş mali pazarlar, işlem maliyetlerinin düşmesine, uluslararasılaşmaya eşlik eden gerekli giderlerin sermayeye çevrilmesine ve birbirine son derece bağlı bir dünyada iş yapma riskini azaltmaya” imkân vermiştir.¹² Ama finansallaşmayı uluslararasılaşmaya bağlayan esas değişiklik, 1971 yılında ABD başkanı Richard Nixon'un dolar ve altın arasındaki konvertibilite ilişkisini keserek Bretton Woods sistemini iptal etmesidir. Sermaye hareketliliği ve konvertibilite üzerindeki devlet kısıtlamalarının kaldırılması, finansallaşmayı desteklemiştir.

Körfez'i küresel finans ağıyla bütünleştiren temel öge petrol gelirleri ya da farklı bir söylemle “petro-dolarlar”dır. ABD, KİK'in en nüfuzlu üyesi olan Suudi Arabistan'a yönelik askeri ve siyasi destek karşılığında petrol ticaretinin dolar üzerinden yapılmasını sağlamaktadır. Hanieh, Körfez ile Avrupa bankaları arasındaki ortak hissedarlık sistemi sayesinde Körfez'den Avrupa piyasalarına doğru yoğun bir dolar akışının gerçekleştiğini belirtmektedir.¹³ ABD'nin KİK üzerindeki etkisi, hem petrole erişimini kolaylaştırmış hem de bölgenin küresel kapitalist sistem ile bütünleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla küresel kapitalist sistemdeki uluslararasılaşma ve finansallaşma eğilimleri ile ABD iktidarı bölgedeki sınıf oluşumlarını doğrudan etkilemektedir.

Bu süreçler makro ekonomik dönüşümlerin bölge üzerindeki etkisini anlayabilmek adına kritik bir öneme sahiptir. Gelgelelim, Hanieh'in çalışmasının değeri Körfez'i bu etkiler karşısında pasif bir konuma yerleştirmemesi ve küresel ile bölgesel arasındaki dinamik ilişkiyi anlamaya gayret etmesidir. Küresel hiyerarşik kapitalist sistemin etkileri ışığında yazar, Körfez'deki sınıf oluşumunu mümkün olduğunca içeriden anlatmaya çalışmaktadır. Özellikle petrolün varil fiyatının Ocak 1999'da 9,76 dolardan Kasım 2007'de 90,32 dolara yükselmesi, KİK'in büyük cari işlem fazlası vermesini sağlayarak Körfez dâhilindeki sermaye dolaşımı üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Hanieh bu bağlamda üretken dolaşım, meta dolaşımı ve finans dolaşımı yoluyla KİK'te oluşan sermaye birikiminin aldığı biçimleri, muhtelif sektörleri mercek altına alarak incelemektedir. Küresel hiyerarşilere ek olarak bölgesel ölçekteki hiyerarşilere de değinen Hanieh, *Khaleeji* Sermayesi'nin Suudi Arabistan-Birleşik Arap Emirlikleri ekseninde yapılandırıldığını ifade etmektedir.¹⁴ Bu noktada *Khaleeji* Sermayesi'nin KİK içerisinde finansal ve ekonomik politika geliştirme

11 Ibid., s. 77.

12 Ibid., s. 82.

13 Ibid., s. 87.

14 Ibid., s. 210.

konusunda giderek artan gücünün yol açtığı çatışmaları da göz ardı etmemektedir. Yazar yerinde bir tespitle KİK'in ekonomik bütünleşmesinin siyasal bütünleşmesi kadar gelişmiş olmadığını vurgulamaktadır.¹⁵

Ayrıca çalışmada KİK'in Ortadoğu ülkelerine nüfuz edişine de dikkat çekilmektedir. Bu durum devlet elitleri üzerinde ekonomilerini yeniden yapılandırılmaları noktasında baskı yaratmaktadır. Özelleştirme ve serbestleştirmeyi öngören bu yeniden yapılandırma, Hanieh'e göre KİK ve bölgenin geri kalanı arasındaki sosyoekonomik eşitsizlikleri tırmandırmaktadır.¹⁶

Bu noktada kitabın 2008 krizinin Arap Sermayesi'ne etkilerini de göz ardı etmediği vurgulanmalıdır. KİK'in gerek petrol gelirlerinde gerekse yurtdışında tutulan yatırımlarının değerlerindeki düşüş, Körfez Sermayesi'ne önemli bir darbe vurmuştur. Bölge hükümetleri sermayenin uluslararasılaşmasını destekleyecek nitelikte kimi müdahalelerle krize yanıt vermiştir.

Hanieh'in üzerinde ısrarla durduğu bir diğer müdahale, krizin mekânsal yer değişimi olarak nitelendirdiği, göçmen işçilerin sınır dışı edilmesidir. "İşçiler, hukuksal olarak ve nispeten küçük bir protesto dışında dolaysız bir şekilde sınır dışı edil[miş] ve böylelikle KİK ülkeleri, işsizliğin diğer ülkelerde yarattığı olası bir alt üst oluştan kaçınabil[miştir].¹⁷ Hanieh'in bu yorumu, isyanların Ortadoğu'nun bazı ülkelerinde diğerlerine göre neden daha şiddetli olduğunu anlayabilmek adına meselenin önemli bir boyutuna dikkat çekmektedir.

Kısacası Hanieh, kapitalizmin Körfez ülkelerindeki gelişimini Arap Sermayesi'nin oluşumu üzerinden ele almaktadır. Uluslararasılaşma ve finansallaşma eğilimleri ışığında üretken dolaşım, meta dolaşımı ve finans dolaşımı yoluyla KİK'te oluşan sermaye birikiminin aldığı biçimleri, muhtelif sektörleri mercek altına alarak incelemektedir. Siyasal alan ile iktisadi alanın birlikteliğine vurgu yapan Hanieh, mekan ve sınıf arasındaki ilişkiye odaklanarak göçmen işçiler bağlamında siyasal dışlama ile ekonomik sömürünün nasıl el ele gittiğini gözler önüne sermektedir. Ulusal bir ölçüğe sıkışmadan, Körfez Sermayesi'nin genel olarak tüm Ortadoğu'yu nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Bu açıdan çalışmanın Ortadoğu'daki güncel isyanları anlayabilmek konusunda çok önemli bir imkan sağladığı belirtilmelidir. Mısır'daki isyanları emperyalizmin bir oyunu olarak değerlendirmenin son derece yanlış olduğunu ifade eden Hanieh'e göre devrim, karşı devrim saldırısı altında olsa da hala varlığını sürdürmektedir. Devrimlerin nihai başarısı ulusal ölçüğe terk ederek, bölgesel bir ölçüğe yayılabilme becerisine bağlıdır.¹⁸ Mısır'da 25 Ocak 2011'den bu yana çok fazla değişen bir şey olmaması, pek çok kişiyi Hanieh gibi iyimser olabilmekten alıkoymuyor. Yine de o özlü deyişi hatırlamakta fayda var: Gecenin en karanlık anı şafak sökmeden önceki andır.

15 Ibid., s. 212.

16 Ibid., s. 232.

17 Ibid., s. 247.

18 Ibid., s. 33.

Kaynakça

- Altwater, Elmar. "Some Problems of State Interventionism", *Kapitalistate*, No. 1, 1973, s. 96–108 ve *Kapitalistate*, No. 2, 1973, s. 76–83.
- Aydınlı, Ersel et.al. *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları*, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2009.
- Bayat, Asef. *Ortadoğu'da Maduniyet*, Özgür Gökmen ve Seçil Deren (çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- Birdal, Alper ve Yiğit Günay. *Arap Baharı Aldatmacası: Ortadoğu'da Emperyalist Restorasyon*, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2012.
- Blaydes, Lisa ve James Lo. "One Man, One Vote, One Time? A Model of Democratization in the Middle East", *Journal of Theoretical Politics*, Cilt 24, No. 1, 2012, s. 110–146.
- Bush, Ray ve Habib Ayeb (der.). *Marginality and Exclusion in Egypt*, Londra, Zed Books, 2012.
- Hanieh, Adam. *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, Bahadır Ahıska ve Sevgi Doğan (çev.), Ankara, NotaBene Yayınları, 2012.
- Singerman, Diane, "The Networked World of Islamist Social Movements", Quintan Wiktorowicz (der.), *Islamic Activism*, Bloomington, Indianan University Press, 2004, s. 143–163.